

УДК 785.6:787.61

Цитування:

Тущенко М. М. Вітчизняна гітарна школа: історична спадковість виконавських традицій та перспективи розвитку. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2022. № 3. С. 214–219.

*Тущенко Михайло Михайлович,
старший викладач Інституту мистецтв
Київського університету
імені Бориса Грінченка
<https://orcid.org/0000-0002-4315-3651>
tuschenko_m@ukr.net*

Tushchenko M. (2022). Domestic Guitar School: Historical Heritage of Performance Traditions and Development Prospects. *National Academy Of Managerial Staff Of Culture And Arts Herald: Science journal*, 3, 214–219 [in Ukrainian].

ВІТЧИЗНЯНА ГІТАРНА ШКОЛА: ІСТОРИЧНА СПАДКОВІСТЬ ВИКОНАВСЬКИХ ТРАДИЦІЙ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Мета роботи – проаналізувати проблеми історичної спадковості виконавських традицій вітчизняної гітарної школи й узагальнити перспективи розвитку гітарного мистецтва у вітчизняному культурно-освітньому просторі в контексті еволюції гітаристики. **Методи дослідження.** Для розв’язання поставлених завдань було використано історико-теоретичний та виконавський аналіз. **Наукова новизна.** Висвітлено специфіку виконавських традицій і національних шкіл, а також результати аналізу перспектив розвитку вітчизняної гітарної школи в умовах сьогодення. Зроблено спробу окреслити сучасну «постмодерністську» мистецьку ситуацію в Україні. **Висновки.** У статті проаналізовано історію виникнення гітари як професійного музичного інструмента та історію виконавства на класичній гітарі в Україні в контексті впливу західноєвропейської виконавчої культури. Описано розвиток гітарних шкіл у мистецьких закладах вищої освіти України, гітарне мистецтво розглянуто в межах актуального постмодерного дискурсу та в контексті розвитку світового гітарного мистецтва.

Ключові слова: українська гітарна школа, гітарне мистецтво, гітара, виконавська традиція, виконавська школа, історіогенеза гітарного мистецтва.

Tushchenko Mykhaylo, senior lecturer, Institute of Arts, Borys Grinchenko Kyiv University

Domestic Guitar School: Historical Heritage of Performance Traditions and Development Prospects

The purpose of the article is to analyse the problems of historical heredity of performing traditions of the domestic guitar school and to provide a generalised view of the prospects for the development of guitar art in the domestic cultural and educational space in the context of the guitar evolution. **Research methods.** Historical-theoretical and executive analyses were used to solve the tasks of the research. **Scientific novelty.** This paper is a highlight of the specifics of performing traditions and national schools, as well as the results of the analysis of prospects for the development of the domestic guitar school in modern conditions. There is an attempt to shed light on the current “postmodern” artistic situation in Ukraine. **Conclusions.** The article covers the history of the guitar origin as a professional musical instrument and the history of performance on the classical guitar in Ukraine in the context of the influence of Western European performing culture. The development of guitar schools is analysed in tertiary artistic establishments of Ukraine, a guitar art is considered within the framework of actual postmodern discourse and in the context of development of world guitar art.

Key words: Ukrainian guitar school, guitar art, guitar, performing tradition, performing school, historiogenesis of guitar art.

Актуальність теми дослідження. Історія гітарного мистецтва в Україні почалась близько 150 років тому, і це є значно пізнішим часом поширення інструмента, ніж у Західній Європі. Але за цей період гітара встигла не тільки заявити про себе на побутовому рівні, але й досягла досить прогресивного професійного рівня, запропонувавши світові декілька виконавських шкіл, що акумулювали національні та світові традиції.

У сучасних умовах об’єктивне дослідження історичного розвитку вітчизняної музичної культури постає одним із першочергових та актуальних завдань у контексті наукового осмислення. Проблема дослідження еволюції гітарного мистецтва, історичної спадковості виконавських традицій та подальшого виявлення виконавського й художнього потенціалу інструмента є особливо актуальною.

Аналіз досліджень і публікацій. У ХХ столітті національне гітарне мистецтво як предмет теоретичного дослідження стало досить затребуваним. Історія і теорія розвитку виконавських традицій (зокрема й гітарних) у різних аспектах були досліджені та освітлені в працях В. Грищенко, М. Давидова, М. Загайкевич, В. Каменського, О. Леонової та ін. Провідні виконавські школи проаналізували Т. Іванніков, В. Манілов, М. Михайленко. Проблеми історії становлення гітарного мистецтва в Україні в їх теоретичних та методичних аспектах висвітлювали В. Доценко, В. Ілляшевич та ін. Але переважна більшість праць стосується безпосередньо питання гітарного музично-виконавського процесу або присвячена теоретичним основам майстерності музиканта-інструменталіста й інтерпретації творів. Питання ж, пов'язані з історичним аналізом процесу виникнення української гітарної школи в контексті розвитку світового гітарного мистецтва, висвітлені недостатньо.

Мета роботи. Дослідження присвячене теоретичному висвітленню національних виконавських традицій гітарного мистецтва, еволюції та окресленню перспектив розвитку українського гітарного виконавства.

Виклад основного матеріалу. За загальноприйнятою класифікацією музичних інструментів Е. М. Горнбостеля, К. Закса, гітару відносять до складених хордофонів з класу лютнеподібних. Найближчим «родичем» гітари вважають лютню – інструмент, який був відомий у Європі ще в середні віки, а досягнув свого розквіту в епоху Відродження – XV–XVI століття. Саме лютнярі довели гру на струнному інструменті до високого рівня і зробили її самостійним видом творчості.

До середини XVIII століття лютня поступово втрачає актуальність, а вже на початку XVII століття в Італії як самостійний професійний інструмент починає займати свої позиції гітара. За короткий термін вона вже домінує над лютнею, італійські композитори основну увагу приділяють творам для гітари. Епоха розквіту класичної гітари, її перший період, припадає на час з кінця XVIII до 40-х років XIX століття. У той час народний характер гітарної музики поступово трансформується, а гітарне виконавство виходить на рівень академічного музичного мистецтва. На межі XVIII–XIX століть історично склались і досі наявні такі школи гітарного виконавства, як іспанська, англійська, італійська, французька та німецька.

Іспанська музична культура – єдина серед європейських, яка проявила незмінний інтерес до гітари, причому навіть у той період, коли в інших країнах стає помітним занепад гітарного виконавства. Іспанський майстер Антоніо де Торрес створив класичну гітару сучасного типу, а засновниками національної гітарної школи стали Ф. Сор і Д. Агуадо. Іспанська музична школа, на яку значний вплив справила народна культура фламенко, своєю чергою суттєво вплинула на розвиток гітарного виконавства Західної Європи.

Італійська гітарна школа розвивалася завдяки діяльності таких композиторів, як А. Дезідеріо, К. Маркіоне, Р. Л. Леньяні, Ф. Каруллі, М. Каркассі. Вони створили базовий репертуар для цього інструмента, починаючи від дрібних п'єс і завершуючи сонатами й концертами з оркестром. Але засновником італійської гітарної школи вважають М. Джуліані (1781–1828), який довів можливість існування гітари на великій естраді в ролі сольного інструмента, рівноправного за своїми можливостями зі скрипкою та фортепіано.

На становлення і розвиток англійської гітарної школи впливали здебільшого музиканти з інших країн (насамперед Іспанії та Італії), а швидкому визнанню гітари в Англії сприяли традиції англійських лютністів й аматорське музикування на цитрі. Однією з провідних особистостей у розвитку гітарного мистецтва в Англії був С. Боттон (1760–1820), який створив перший у країні трактат, присвячений техніці гри на шестиструнній гітарі. Відоме місце в інструментальній культурі посідали композитори У. Уолтон, Дж. Дюарт; серед виконавців значну роль відігравали Дж. Брім, Дж. Вільямс, Д. Рассел, П. Голбрайт.

Формування французької школи певною мірою пов'язують з популяризацією шестиструнної гітари на території Іспанії. Яскравим представником французької гітарної школи у XIX столітті є Н. Кост. Пізніше французька школа змогла досягти принципово нового рівня, чому сприяло нове покоління музикантів-гітаристів, які привели до серйозної професіоналізації, оновлення гітарного репертуару, появи нових засобів виразності. Французьке виконавство збагатило себе музичним колоритом країн Латинської Америки та Середньоазійського регіону.

Німецька гітарна школа, хоч і не мала історичного фундаменту національної гітарної практики, виявила схожі риси розвитку з іншими європейськими національними

школами. Першими представниками Німеччини в гітарному виконавстві стали композитори Й. Мерцц, Й. Кюффер, Й. Вельтмюллер, К. Шейдлер, гітаристи Г. Альберт і З. Беренд.

На межі 30–40-х років XIX століття починається тривалий період занепаду в гітарному мистецтві в європейських країнах, який менш за все проявився в Іспанії. Саме з відродженням національної іспанської музичної школи, засновником якої був композитор і піаніст І. Альбеніс, пов'язують новий розквіт гітари. Традиції Альбеніса розвивали його молодші сучасники – композитор, піаніст Е. Гранадос, а також гітарист Ф. Таррега-Аксес. Типовим поглядом на гітару у XX столітті можна вважати творчість А. Сеговія, який акцентував на необхідності іншого погляду на класичну гітару як на інструмент, що придатний не лише для розважальної чи суто фольклорної музики.

У Німеччині початок XX століття привніс в гітарне мистецтво нові тенденції, а саме – відгалуження «нововіденського» авангарду, що остаточно засвідчило сприйняття композиторами гітари на рівні з іншими «академічними інструментами».

Підсумовуючи розділ, присвячений розвитку класичної гітари в країнах Західної Європи, зауважимо, що на всьому європейському просторі гітара поступово перестала асоціюватися з народною культурою і набула статусу концертного інструмента, для якого були сформовані певні виконавські вимоги. Все це призвело до поступового ускладнення репертуару та виникнення творів складного авангардного характеру.

Період формування і становлення української гітарної школи (як й інших гітарних шкіл Східної Європи) розпочався значно пізніше порівняно із західноєвропейськими. Тож гітарне виконавство на території України відчуло на собі вплив й увібрало в себе риси вже сформованих на той час західноєвропейських шкіл, менше ніж за 250 років досягнувши професійного рівня.

У той час, коли в Західній Європі, насамперед в Іспанії, починається етап становлення гітари як самостійного інструмента, в Україні відбувається тільки зародження гітарного мистецтва та з'являються перші відомості про українських гітаристів. Точніше до середини XVIII століття на теренах України існувала традиція лютнярства. Процеси, що протікали в Європі в середині XVIII століття (ідеться про набуття гітарою звичного для нас вигляду й остаточно

формування гітарної школи в Іспанії, популяризацію інструмента), призвели до появи гітари на території України, а відтак вплинули на зародження національного гітарного виконавства.

У західних регіонах України, завдяки їх географічному розташуванню та історико-політичним умовам, найбільш активно виявився взаємовплив різнонаціональних культурних тенденцій. Однією зі стильових тенденцій XIX століття стало явище галицького бідермаєру, у якому важливу роль відіграло саме мистецтво гри на гітарі. Більшість композиторів доби бідермаєру поєднували свою творчість з виконавською та педагогічною діяльністю. Ми не маємо змоги в статті приділити увагу всім діячам раннього етапу становлення гітарного мистецтва, але згадаємо двох митців, діяльність яких відчутно вплинула на розвиток сучасної української виконавської школи – Марка Соколовського та Михайла Вербицького.

З ім'ям М. Соколовського передусім пов'язують становлення раннього етапу класичної гітарної традиції. Талант Соколовського можна назвати унікальним явищем, бо цей музикант сформував свій власний стиль, не спираючись ні на які теоретичні засади (на той час уже була відома школа М. Джуліані), поєднуючи виконавські прийоми гітарного мистецтва з прийомами скрипкового та фортепіанного виконавства.

Найвизначнішим представником галицького гітарного мистецтва, позначеного стилістикою романтизму й бідермаєру, став М. Вербицький. Він був одним з перших професійних композиторів Галичини, який вніс великий вклад у розвиток вітчизняного гітарного мистецтва на його ранньому етапі та був помітною постаттю серед виконавців того часу. Вербицький є автором першого посібника в Україні з навчання гри на гітарі «Поученіє Хітари», а також збірки «Guitarre № 16», до якої входять лише гітарні музичні твори (31 п'єса).

На початку XX століття гітарне мистецтво поступово професіоналізується та переходить на якісно новий рівень, незважаючи на складні умови. Розвиток виконавських традицій гітарного мистецтва України у 20–30-ті роки пов'язаний з діяльністю Марка Мусійовича Геліса, який став організатором і першим викладачем класу народних інструментів в Музичному технікумі (1924 р.), у Музично-драматичному інституті імені М. Лисенка (1928 р.), з 1934 року – на відділі, а пізніше на кафедрі народних інструментів Київської консерваторії.

Київська гітарна школа, яка бере початок з класу М. Геліса (перші випускники – Я. Пухальський, К. Смага), продовжує розвиватись, попри складні випробування радянської системи. Я. Пухальський видає перший в Україні посібник для педагогів по класу гітари – «Методику викладання гри на гітарі». К. Смага багато років працював над транскрипціями класичних творів для гітари, обробками народних і популярних пісень, результатом чого стала публікація серії нотних збіроч.

У період радянського «застою», який був відчутним і в культурному середовищі, справжнім свіжим «ковтком» для розвитку гітарного мистецтва стала естрадно-джазова традиція, одним із фундаторів якої вважають В. Манілова, учня К. Смаги. Іншим «титаном» гітарної джазової традиції в Україні є В. Молотков, перший викладач гітари на естрадно-джазовому факультеті київського училища ім. Р. Глієра. Його посібники «Джазова імпровізація на гітарі» (1983 р.) та «Аранжування для гітари» (1997 р.) стали майже не єдиними для студентів-гітаристів не тільки в Україні, а й на всьому пострадянському просторі. А підручник «Техніка джазового акомпанементу на шестиструнній гітарі» (1979 р.), створений у співавторстві з В. Маніловим, став єдиною ланкою між вітчизняною естрадно-виконавською традицією та світовими джазовими традиціями.

За період незалежності в Україні остаточно сформувались чотири самобутні школи гітарного виконавства. Окрім уже згаданої київської, це харківський, львівський та одеський осередки гітари в Україні. Витоки *харківської виконавської школи* сягають кінця 1930-х років. 1939 року в Харківському музичному училищі було відкрито клас гітари, де викладали М. Лисенко, М. Фатеев, пізніше – В. Петров, М. Набойченко, Є. Богдан, В. Гризодуб. У 1970-ті роки був відкритий клас гітари в Харківському інституті культури (зараз Харківська державна академія культури) та в Харківському музичному училищі ім. Б. Лягошинського. 1989 року розпочинається викладання гітари в Харківському державному інституті мистецтв (зараз ХДУМ ім. І. Котляревського), провідним викладачем класу гітари стає В. Доценко.

Фахове викладання гітари у ВНЗ Одеси остаточно утвердилося порівняно пізно – клас гітари в Одеській консерваторії було відкрито лише 1994 року (викладання вели Б. Демидов, В. Жадько, О. Хоросавіна). Хоча фундамент

професійного викладання гітари в Одесі заклав виконавець і педагог З. Кіпченко ще 1904 року. Яскравим представником *одеської виконавської школи* є А. Шевченко, який став одним із перших гітаристів на пострадянському просторі, хто познайомив українського слухача з культурою фламенко та вивів цю іспанську традицію на українську професійну сцену.

Завдяки безпосереднім зв'язкам із новітніми тенденціями європейської гітарної школи *львівська гітарна школа* посідає особливе місце серед українських. Фахове викладання гри на гітарі у Львові нерозривно пов'язане з іменем Г. Казакова, який очолив створений 1946 року відділ народних інструментів у консерваторії.

У ХХІ столітті гітарне мистецтво в Україні стає дедалі помітнішим, його сприймають як феномен серед європейських гітарних шкіл. Творча спадщина сучасних українських композиторів, які пишуть для гітари (А. Андрушка, М. Вігули, Є. Мілки, Д. Радзецького, О. Солов'яненка, М. Стецюна, А. Шевченка й ін.), характеризується подальшим пошуком власних рис, які б презентували її оригінальність і цілісність у вимірі світової культури.

Одним зі стилів, який дає змогу створювати своєрідний та унікальний репертуар, став постмодернізм, що характеризується тотальним синтезом всіх напрямів і мистецтв. У межах цього стилю сучасні національні композитори отримали можливість поєднувати різностильові компоненти для утворення стильових міксів, а також шукати нові форми й методи у своїй творчості. Проведений аналіз їх творів свідчить, що композитори вільно оперують як етнічно-характерними, фольклорними елементами, що походять з народної творчості, так і традиціями багатьох напрямів та стилів європейської музичної культури – від ознак барокового й класичного мистецтва до джазової стилістики та інтонацій «вуличного» пласти музики.

До стильових експериментів постмодернізму у своїй творчості вдається київський композитор і гітарист О. Солов'яненко, поєднуючи пісенно-танцювальний український фольклор з гармонічними рисами та ритмічними особливостями різностильової музики попередніх епох. Так, поєднання в одному з творів мелодійної лінії коломийки з рок-н-рольним басовим рифом дало змогу композиторові надалі представити свій новий

авторський стиль «колорол», назва якого також є синтезом – від поєднання слів «коломийка» та «рок-н-рол».

Іншим прикладом постмодернового твору в О. Солов'яненка, у якому застосовано один з найхарактерніших прийомів постмодернізму – цитування, є «Іспанська фантазія», де іспанська фольклорна основа (мелодико-ритмічний малюнок танцю «Сальвадор») поєднана з темою французького композитора Жоржа Бізе з опери «Кармен», а також класичними рисами – варіаційним розвитком та каденціями класичного типу.

Вільною взаємодією «старих» і «нових» стилів характеризується творчість західноукраїнського композитора-гітариста А. Андрушка. Його концепція взаємодії зі «словником» старовинної музики спирається передусім на її жанрові архетипи, доказом чого є Партита № 1 (2003), яка посідає почесне місце серед подібних опусів для гітари інших авторів – численних *concerto grossi*, сюїт, пасакалій, прелюдій, фуг тощо.

Міксує зі стилями ще один західноукраїнський композитор-гітарист М. Вігула. Риси постмодернізму особливо відчутні в таких творах, як Прелюдії №2 та №5, «Соната №2» ор. 78 (третя частина написана як рок-медитація) для гітари-соло, «Соната» ор. 160 для флейти і гітари.

Категорія національного, яку визначають центром постмодернізму, бо вона сприяє народженню нового культурного типу, яскраво проявляється в А. Андрушка в «Гуцул Фест», а у М. Вігули цікавим із цього погляду є твір «Душа і струни» (для гітари з оркестром). Перший згаданий твір вдало обіграє фольклор жителів Карпат; стилістика другого твору, написаного під впливом творчості іспанського гітариста Пако де Люсії, поєднує український фольклор та іспанське фламенко, розкриваючи найяскравіші риси обох стилів.

Висновки. Отже, українське гітарне музичне виконавство є феноменом, що характеризується особливими історичними умовами формування та розвитку виконавської практики, а також яскравою національною специфікою, що постає як результат тісних зв'язків зі всесвітньою музичною культурою. Українське гітарне мистецтво запропонувало світові декілька національних шкіл, представники яких (гітаристи-виконавці й педагоги) розвинули гітарне мистецтво до рівня професійного, запровадили світові виконавські традиції та інтегрували в них традиції національного інструменталізму. Сучасні митці розкривають великий потенціал інструмента,

що дає змогу розглядати гітарне мистецтво в межах актуального постмодерного дискурсу та в контексті розвитку світового гітарного мистецтва.

Література

1. Давидов М. А. Історія виконавства на народних інструментах (Українська академічна школа). Київ : НМА ім. П. І. Чайковського, 2005. 419 с.
2. Загайкевич М. Михайло Вербицький. Сторінки життя і творчості. Вип. 4. Дослідження. Львів : Місіонер, 1998. 140 с.
3. Іванников Т. П. Постмодерністские тенденции в гитарной музыке. *Музичне мистецтво* : зб. наук. пр. Вип. 10. Донецьк; Львів, 2010. С. 185–196.
4. Іванников Т. П. Современное гитарное искусство : историографический очерк. *Музичне мистецтво* : зб. наук. пр. Вип. 9. Донецьк; Львів, 2009. С. 200–209.
5. Ілюстрований біографічний енциклопедичний словник. Проект «Гітаристи та Композитори». URL: <http://www.abc-guitars.com/> (дата звернення: 27.05.2022).
6. Каменський В. Соната для гітари. Українські композитори для гітари / упоряд. В. Л. Сидоренко. Дрогобич : Просвіт, 2007. 24 с.
7. Михайленко М. П. Київська школа гри на гітарі. *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. 2010. № 1 (6). С. 47–50.
8. Молотков В., Манилов В. Техника джазового аккомпанеента на шестиструнной гитаре. Изд. 2-е, перераб. и доп. Київ : Муз. Україна, 1984. 123 с.
9. Мошак Е. Гитарная музыка второй половины XX века в альтернативах авторских стиливых концепций. *Київське музикознавство* : зб. наук. пр. Вип. 41. Київ, 2012. С. 271–279.
10. Мошак Є. Г. Традиції гітарної музики в контексті європейської музичної культури другої половини XX століття : автореферат дис. ... канд. мистецтвозн.: 17.00.03 – Музичне мистецтво. Одеса : Одеська держ. музична акад. ім. А. В. Нежданової, 2012. 16 с.
11. Мошак Е. Стиливые тенденции современного гитарного исполнительства. *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти. Когнітивне музикознавство*. Вип. 40. Харків : С. А. М., 2014. С. 702–713.
12. Ольховський А. Нарис історії української музики. Київ : Муз. Україна, 2003. 512 с.
13. Сидоренко В. Л. Гітарна традиція Львова як складова академічного народно-інструментального мистецтва України : автореферат дис. ... канд. мистецтвозн.: 17.00.03 – Музичне мистецтво. Львів : ЛНМА ім. М. В. Лисенка, 2009. 18 с.

References

1. Davydov, M. A. (2005). History of performance on folk instruments (Ukrainian Academic School). Kyiv: NMA im. P. I. Chaikovskoho [in Ukrainian].
2. Zahaikevych, M. (1998). Mykhailo Verbytskyi. Pages of life and creativity. Lviv: Misioner [in Ukrainian].
3. Ivannikov, T. (2010). Postmodern trends in guitar music. *Muzychne mystetstvo: zb. nauk. prats*, 10, 185–196 [in Russian].
4. Ivannikov, T. (2010). Contemporary guitar art: historiographical essay. *Muzychne mystetstvo: zb. nauk. pr.*, 9, 200–209 [in Russian].
5. Illustrated Biographical Encyclopedic Dictionary. Project «Guitarists and Composers». Retrieved from: <http://www.abc-guitars.com/> [in Ukrainian].
6. Kamenskyi, V. (2007). Sonata for guitar. Sydorenko, V. L. (Eds.), *Ukrayynski kompozytory dlya gitary*. 24 [in Ukrainian].
7. Mykhailenko, M. P. (2010). Kyiv guitar playing school. *Chasopys Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P. I. Chaikovskoho*, 1 (6), 47–50 [in Ukrainian].
8. Molotkov, V., Manilov, V. (1984). The technique of jazz accompaniment on a six-string guitar. Kyiv: *Muzychna Ukraina* [in Russian].
9. Moshak, E. (2012). Guitar music of the second half of the 20th century in alternatives to the author's style concepts. Kyiv: *Kyivske muzykoznavstvo*, 41, 271–279 [in Russian].
10. Moshak, E. (2012). Guitar music traditions in the context of European musical culture of the second half of the 20th century. Extended abstract of candidate's thesis. Odesa: *Odeska derzh. muzychna akad. im. A.V. Nezhdanovoi* [in Ukrainian].
11. Moshak, E. (2014). Stylistic tendencies of modern guitar performance. *Problemy vzaiemodii mystetstva, pedahohiky ta teorii i praktyky osvity. Kohnityvne muzykoznavstvo*, 40, 702–713 [in Russian].
12. Olkhovskyi, A. (2003). Essay on the history of Ukrainian music. Kyiv: *Muzychna Ukraina* [in Ukrainian].
13. Sydorenko, V. L. (2009). Guitar tradition of Lviv as a component of academic folk-instrumental art of Ukraine. Extended abstract of candidate's thesis. Lviv: *LNMA im. M. V. Lysenka* [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 20.05.2022
Отримано після доопрацювання 24.06.2022
Прийнято до друку 01.07.2022*